चतुर्थो मयूखः
अथ गुणाः

काव्यस्वरूपनिर्धारणप्रसङ्गे जयदेवः प्रथमे मयूखे ''निर्दोषालक्षणवतीसरीतिः गुणभूषणाः'' इत्युक्तवान् अर्थात् श्लेषादिभिः काव्यगुणैः विभूषिताः एते काव्यगुणाः काव्यस्य आत्मनि रसे तथैव निवसन्ति यथा मानवोचिताः शौर्यादयः गुणाः मानवस्य आत्मनि निवसन्ति। इत्थं व्यक्तित्वप्रकाशकाः मानवगुणाः आत्मनः धर्माः सन्ति शरीरस्य न, तथैव काव्यगुणाः अपि काव्यस्य आत्मनः रसस्य एव धर्माः सन्ति। यथा शरीरमाध्यमेन तु मानवगुणानां बाह्याभिव्यक्तिः भवति तथैव काव्यगुणानाम् अपि बाह्याभिव्यक्तिः काव्यशरीरेण शब्दार्थाभ्याम् एव भवति। साम्प्रतं तान् एव काव्यगुणान् निरूपयति।

तेषु काव्यगुणेषु प्रथमः श्लेषगुणः -

श्लेषो विघटमानार्थघटमानत्ववर्णनम्।
स तु शाब्दः सजातीयैः शब्दैर्बन्धः सुखावहः॥ १॥
उल्लसतनुतां नीतेऽनन्ते पुलककण्टकैः।
भीतया मानवत्यैव श्रियाऽऽश्लिष्टं हरिं स्तुमः॥ २॥

अन्वयः - विघटमानार्थ-घटमानत्व-वर्णनं श्लेषः। सः सजातीयैः शब्दैः सुखावहः बन्धः तु शाब्दः। (उभयोः उदाहरणं यथा) पुलककण्टकैः अनन्ते उल्लसत्तनुतां नीते (सति) भीतया मानवत्या एव श्रिया आश्लिष्टं हरिं स्तुमः।

व्याख्या - श्लेषगुणम् आह - विघटमानार्थः = योऽर्थो न घटते इति विघटमानार्थः तादृशस्य असंभाविनः अर्थस्य = अभिधेयस्य, घटमानत्ववर्णनं = संभावित्वप्रतिपादनं, घटमानरूपेणवर्णनं श्लेषः।

सः = श्लेषगुणः, सजातीयैः = समानाकारैः, सदृशैः, शब्दैः = वाचकैः पदैः, सुखावहः = श्रवणसुखदः, बन्धः = पदरचना, तु = तावत्, शाब्दः = शब्दश्लेषः, शब्दसम्बन्धिश्लेषः।

इत्थं श्लेषगुणः द्विविधः अर्थश्लेषः शब्दश्लेषश्च इति उदाहरणं - पुलककण्टकैः = लक्ष्याः रोमाञ्चकण्टकैः, अनन्ते = शेषनागे, उल्लसत्तनुताम् = प्रकटीभवकृशतां, नीते = प्राप्ते, भीतया = भयग्रस्तया, श्रिया = लक्ष्म्या, आश्लिष्टम् = आलिङ्गितं, हरिं = विष्णुं, स्तुमः = प्रणमामः।

भावार्थः - यत्र समानाकारैः श्रवणसुखदैः शब्दैः पद्यरचना विधीयते तत्र शब्दश्लेषः। यथा तनुतां नीतेऽनन्ते श्रियाश्लिष्टं पुलककण्टकैः, इत्यादिभिः सदृशैः शब्दैः चमत्कारप्रतीतिः भवति।

यत्र अघटमानस्य घटमानरूपेण वर्णनं क्रियते तत्र अर्थश्लेषः यथा मानवती नायिका कदापि स्वयमेव आलिङ्गनं करोति, परम् अत्र तादृशं वर्णनं कृतं यत् अघटमानम् अपि घटितं, यतोहि मानवत्या अपि लक्ष्म्या हरिः आलिङ्गितः।

इत्थं श्लेषगुण: द्विविध: शब्दश्लेषगुण: अर्थश्लेषगुणश्च इति।

हिन्दी अर्थ – श्लेष दो प्रकार का होता है – एक शब्दश्लेष और दूसरा अर्थश्लेष। जहाँ असंभव अर्थ को युक्ति द्वारा संभव करके दिखाया जाय वहाँ अर्थश्लेष और जहाँ समानाकार शब्दों द्वारा चमत्कार जनक रमणीय रचना की जाये वहाँ शब्दश्लेष होता है।

अथ प्रसादगुणं निरूपयति –

यस्मादन्त: स्थित: सर्व: स्वयमर्थोऽवभासते।
सलिलस्येव सूक्तस्य स प्रसाद इति स्मृत:॥ ३॥

अन्वय: – सलिलस्य इव सूक्तस्य अन्त: स्थित: सर्व: अर्थ: यस्मात् स्वयम् अवभासते स: प्रसाद: इति स्मृत:।

व्याख्या – सलिलस्य इव = जलस्य इव, सूक्तस्य = सुभाषितस्य काव्यस्य वा अन्त: स्थित: = अन्तर्विद्यमान:, सर्व: = सकल:, समग्र:, अर्थ: = आशय:, यस्मात् = यत:, अवभासते = प्रकाशते, स्पष्टतया ज्ञायते, स: = असौ, प्रसाद इति स्मृत: = प्रसादनाम्ना ज्ञायते इत्यर्थ:।

भावार्थ: – यथा निर्मलजलमध्ये पतिता: सर्वे पदार्था: स्पष्टतया दृश्यन्ते तथैव यस्य काव्यस्य अन्तर्गत: भाव: स्पष्टतया प्रतीयते स प्रसादगुण: कथ्यते। अत्र ''यस्मादन्त:'' अस्य प्रसादगुणपरिभाषापद्यस्याशय: झटिति सहजतया ज्ञायते।

हिन्दी अर्थ – जिस प्रकार स्वच्छ जल के अन्दर पड़ी हुई वस्तु स्पष्ट दिखाई देती है उसी प्रकार काव्य रचना का गूढ अर्थ यदि सरलता से हृदयङ्गम हो जाय तो वहाँ प्रसाद गुण होता है। प्रस्तुत श्लोक का आशय भी सहजबोध होने से प्रसाद गुणयुक्त है।

इदानीं समतागुणं प्रतिपादयति –

समताऽल्पसमासत्त्वं वर्णाद्यैस्तुल्यताऽथ वा।
श्यामला कोमला बाला रमणं शरणं गता॥ ४॥

अन्वय: – अल्पसमासत्वम् अथ वा वर्णाद्यै: तुल्यता – समता। (यथा) श्यामला कोमला बाला रमणं शरणं गता।

व्याख्या – अल्पसमासत्वम् = अल्पसमासस्य भाव: अल्पसमासत्वं, दीर्घसमासाभाव:, अथ वा = यद् वा, वर्णाद्यै: = वर्णादिगणनया, पदादि तुल्यता = समानता वा, समता नामक: गुण: स्यात्। यथा – श्यामला = यौवनमध्यस्था, कोमला = सुकुमारा, कृशाङ्गी वा, बाला = नवोढा, रमणं शरणं = पतिं आश्रयं, गता = प्राप्ता।

भावार्थ: – यत्र समासस्य अल्पप्रयोगो भवति अथवा प्रयुक्तानां पदानां वर्णसंख्याक्रमे श्रवणसुखदा समानता भवति तत्र समतागुण: ज्ञेय:। श्लोकेऽस्मिन् श्यामला – कोमला– बाला – रमणं-शरणं गता समासरहित: विशिष्ट: वर्णक्रमोऽस्ति।

हिन्दी अर्थ – समासों का सीमित प्रयोग या वर्ण आदि की समानता 'समता' नामक गुण कहलाता है। (उदाहरण) श्यामल एवं कोमल तरुणी मान रहित होकर शरणस्वरूप अपने पति के पास गई।

प्रकृत उदाहरण में समस्त पदों का प्रयोग न होने के कारण समास की अल्पता का प्रश्न ही नहीं उठता, अत: यह वर्णों की समानता का उदाहरण समझा जाय। तृतीय चरण के श्यामला, कोमला, बाला इन पदों में आकार की समानता तथा चतुर्थ चरण में रमणं शरणं गता में अकार का साम्य होने से तुल्यता समझी जाये।

अथ समाधिगुणं प्रतिपादयति –

समाधिरर्थमहिमा लसद्धनरसात्मना।
स्यादन्तर्विशता येन गात्रमङ्कुरितं सताम्॥ ५॥

अन्वय: – लसद्धनरसात्मना अन्तर्विशता येन सतां गात्रम् अङ्कुरितं स्यात् (स:) अर्थमहिमा समाधि:।

व्याख्या – लसत् = स्फुरद्, घनः = सान्द्रश्चासौ रसश्चेति लसद्घनरसः, स एव आत्मा = स्वरूपं यस्य सः तेन लसत्घनरसात्मना = प्रकाशमानविपुलरसस्वरूपेण, अन्तर्निशता = हृदयं प्रविशता, येन = अर्थमहिम्ना, सतां = सहृदयानां, काव्यरसिकानां, गात्रं = शरीरम्, अङ्कुरितं = रोमाञ्चितं, स्यात् = भवेत्, सः = असौ, अर्थमहिमा = अर्थचमत्कारः, समाधिः = समाधिनामको गुणो भवति।

भावार्थः – अर्थस्य महिमा समाधिः, कीदृशोऽर्थः? चमत्कारजनकः, रसप्रवाहकः, रोमाञ्चकरश्च। योऽर्थः काव्यरसिकान् चमत्करोति, आनन्दयति, रोमाञ्चितं करोति। येन अर्थेन सहृदयानां हृदयं रसाप्लावितं स्यात्। इत्थं समाधिगुणे अर्थस्य महिमा तस्मात् अर्थमहिमा एव समाधिगुणः।

हिन्दी अर्थ – जिस चमत्कारी अर्थ के श्रवण से सहृदयों का हृदय गद्गद् होकर उनमें आनन्दाङ्कुर का उद्गम होने लगता है, उस अर्थ के चमत्कार को समाधि कहते हैं। इस श्लोक का अर्थ चमत्कृत सा होने के कारण इसी श्लोक को उदाहरण भी समझना चाहिए।

अथ माधुर्यगुणं प्रतिपादयति –

माधुर्यं पुनरुक्तस्य वैचित्र्यं चारुतावहम्।
वयस्य पश्य पश्यास्याश्चञ्चलं लोचनाञ्चलम्॥ ६॥

अन्वयः – पुनरुक्तस्य चारुतावहं वैचित्र्यं – माधुर्यम्। (यथा) वयस्य! अस्याः चञ्चलं लोचनाञ्चलं पश्य पश्य।

व्याख्या – पुनः उक्तम् इति पुनरुक्तं तस्य पुनरुक्तपदस्य चारुतावहं = रमणीयतापूर्णं वैचित्र्यं = चमत्कारः विलक्षणता वा, माधुर्यम् = माधुर्यनामगुणः भवति। यथा – वयस्य = हे सखे! अस्याः = एतस्याः, नायिकायाः, चञ्चलं = चपलं, लोचनाञ्चलम् = नयनप्रान्तं, पश्य पश्य = विलोकय, विलोकय।

भावार्थः – यत्र पुनरुक्तपदस्य रमणीयता चमत्कारं (जनयति) प्रकटयति तत्र माधुर्यनामको गुणः स्यात्। यथा – वयस्य! पश्य, पश्य अत्र माधुर्यगुणाभिव्यञ्जकाः मधुराः, कोमलाः, वर्णाः प्रयुक्ताः तथा च तैः युक्तैः पुनरुक्तपदैः काव्यसौन्दर्याभिव्यञ्जना जाता।

हिन्दी अर्थ – जहाँ शब्दों की पुनरुक्ति होने पर भी रमणीयतापूर्ण वैचित्र्य प्रतीति होती हो वहाँ माधुर्य होता है। इसका उदाहरण यह है कि हे सखे! इस तरुणी के चञ्चल कटाक्षों को देखो। यहाँ पश्य और चञ्चल की पुनरुक्ति होने पर भी अर्थ में एक प्रकार की विचित्रता तथा सुन्दरता प्रतीत होती है।

अथ ओजगुणं निरूपयति –

ओजः स्यात्प्रौढिरर्थस्य सङ्क्षेपो वाऽतिभूयसः।
रिपुं हत्वा यशः कृत्वा त्वदसिः कोशमाविशत्॥ ७॥

अन्वयः – अर्थस्य प्रौढिः अतिभूयसः (अर्थस्य) सङ्क्षेपः वा – ओजः। (यथा) त्वदसिः रिपुं हत्वा यशः कृत्वा कोशम् आविशत्।

व्याख्या – अर्थस्य = वाच्यस्य अभिधेयस्य वा, प्रौढिः = उत्कर्षाऽधायकरूपेण वर्णनम्, ओजः = ओजो गुणः स्यात्। अयम् अर्थगत ओजोगुणः।

अतिभूयसः = अतिविस्तृतस्य, अतिमहतः वा, अर्थस्य सङ्क्षेपतः = लघुरूपता ओजोगुणः, अयं शब्दगत ओजोगुणः। उभयोरपि उदाहरणम् एकत्रैवास्ति – त्वदसि = तव खड्गः, रिपुं = शत्रुं, हत्वा = मारयित्वा यशः कृत्वा = प्रतिष्ठां विधाय, कोशं = खड्गकोशम्, आविशत् = प्रविष्टवान्।

भावार्थः – अविद्यमानस्यापि उत्कर्षद्योतकरूपस्य वर्णनं प्रौढिः। यत्र प्रौढार्थस्य प्रतिपादनं विधीयते तत्रार्थगतः ओजः एवञ्च यत्र सुविस्तृतोऽपि अर्थः संक्षेपेण वर्ण्यते तत्र शब्दगतः ओजः। उदाहरणेऽत्र शत्रुघातकस्तु राजा एव तथापि असिः सर्वम् अकरोत् इति अर्थगत ओजः तथा च रिपुं हत्वा यशः कृत्वा इत्यत्र विस्तृतोऽपि अर्थः संक्षेपेणैव प्रतिपादितः तस्माद् शब्दगतः ओजः।

हिन्दी अर्थ – हे राजन्! आपकी तलवार शत्रु को मारकर और यश को फैलाकर म्यान में घुस गई। यहाँ राजा कर्ता है तथा तलवार कारण, फिर भी उसको कर्ता कहा गया है। अत: कर्ता के अनाश्रय खड्ग को उसका आश्रय बताने के कारण अर्थगत ओज हुआ। शत्रु को मारना, यश को फैलाना आदि को थोड़े शब्दों में कहने के कारण शब्दगत ओज हुआ।

अथ सौकुमार्यगुणं प्रतिपादयति –

सौकुमार्यमपारुष्यं पर्यायपरिवर्त्तनात्।
स कथाशेषतां यातः समालिङ्ग्य मरुत्सखम्॥ ८॥

अन्वयः – पर्यायपरिवर्त्तनाद् अपारुष्यं – सौकुमार्यं (यथा) सः मरुत्सखम् आलिङ्ग्य कथाशेषतां यातः।

व्याख्या – पर्यायपरिवर्तनात् = मूलशब्दस्थाने पर्यायवाचक – पदस्य प्रयोगात्, अपारुष्यं = परुषं नाम कठोरं परुषस्य भावः, पारुष्यं, पारुष्यस्य अभावो नाम अपारुष्यम् = अकठोरता, अरुक्षता रुचिकरत्वं वा, सौकुमार्यं = सौकुमार्य नाम गुणः। यथा – सः = पुरुषः, मरुत्सखम् = अग्निं, समालिङ्ग्य = समाश्लिष्य, परिष्वज्य, आलिङ्गनं कृत्वा इति कथाशेषतां = जीवनलीलासमाप्तिं, यातः = प्राप्तः।

भावार्थः – यत्र पर्यायवाचकपदप्रयोगाद् यदि अशुभार्थस्य कठोरतायाश्च (पारुष्यस्य) निवारणं जायते तत्र सौकुमार्य नामको गुणो भवति।

अत्र मरणार्थे 'कथाशेषताम्' इति पर्यायपदप्रयोगात् अमङ्गलनिवारणं जातं तस्मादत्र सौकुमार्यनामको गुणः।

हिन्दी अर्थ – अमंगल अश्लील पद को हटाकर जहाँ उसी अर्थ का बोधक अन्य शब्द रख दिया जाय वहाँ सौकुमार्य गुण होता है। उदाहरण – वह मनुष्य अग्नि में कथाशेष हो गया। जहाँ मरणरूप अमंगल जनक अर्थ को तत्पर्यायवाची में वर्णित किया है। अत: सौकुमार्य है।

इदानीम् उदारतागुणं निरूपयति –

उदारता तु वैदग्ध्यमग्राम्यत्वात् पृथङ्मता।
मानं मुञ्च प्रिये! किञ्चिल्लोचनान्तमुदञ्चय॥ ९॥

अन्वयः – उदारता तु वैदग्ध्यम्। (सा च) अग्राम्यत्वात् पृथक् मता। (यथा) प्रिये मानं मुञ्च, किञ्चित् लोचनान्तम् उदञ्चय।

व्याख्या – वैदग्ध्यं = विदग्धस्य भावो वैदग्ध्यं, कुशाग्रबुद्धिः मर्मज्ञता वा, मर्मज्ञजनोचितपदानां प्रयोगः उदारता नामको गुणः।

अग्राम्यत्वात् पृथङ्मता = ग्राम्यदोषस्य अभावः (अग्राम्यता) उदारता इति वक्तुं न शक्यते। अग्राम्यत्वात् भिन्ना। यथा – हे प्रिये मानं मुञ्च = रोषं त्यज, किञ्चित् = ईषत्, लोचनान्तं = नेत्रप्रान्तम्, उदञ्चय = उन्मीलय।

भावार्थः – वाक्चातुर्यपूर्वकं पदानां प्रयोगः यदि क्रियते तर्हि उदारता नामको गुणः। यद्यपि अवैदग्ध्यं नाम ग्राम्यदोषः परं ग्राम्यदोषस्य परिहार एव उदारता नास्ति। अत्र "मानं मुञ्च" उदाहरणेऽस्मिन् वक्ता कथयति यत् नेत्रप्रान्तं निमीलय, प्रत्यक्षतया मां पश्यतु। एवं सवैदग्ध्यम् – इत्येव वाग्वैदग्ध्यं वाक्चातुर्यं वा। तस्मादत्र उदारतानामको गुणः।

हिन्दी अर्थ – चतुराई से कही गयी बात को उदारता कहते हैं। यह ग्राम्यत्व दोष का परिहार मात्र नहीं अपितु पृथक् निर्दिष्ट है। उदारता का उदाहरण – हे प्रिये अपने मान अहंकार को छोड़ो और जरा नेत्रप्रान्त को खोलो। यहाँ नेत्रप्रान्त को खोलो यह विदग्धजनोचित वाग् व्यवहार होने से उदारता गुण है।

जयदेवः स्वाभिमतान् अष्टौ गुणान् निरूप्य कान्त्यर्थव्यक्तिगुणयोः अन्तर्भावं दर्शयन् "अष्टौ गुणाः" इति स्वसिद्धान्तं दृढीकरोति –

शृङ्गारे च प्रसादे च कान्त्यर्थव्यक्तिसङ्ग्रहः।
अमी दश गुणाः काव्ये पुंसि शौर्यादयो यथा॥ १०॥

अन्वयः – शृङ्गारे च प्रसादे च कान्ति + अर्थव्यक्तिसङ्ग्रहः। यथा पुंसि शौर्यादयः (गुणाः भवन्ति, तथैव) काव्ये अमी दश गुणाः (भवन्ति)।

व्याख्या – शृङ्गारे = शृङ्गाररसे, प्रसादे = प्रसादगुणे च, कान्त्यर्थव्यक्तिसङ्ग्रहः = कान्तिश्च अर्थव्यक्तिश्च इति कान्त्यर्थव्यक्ती, तयोः संग्रहः कान्त्यर्थव्यक्तिसंग्रहः। अर्थात्, शृङ्गाररसे कान्तिगुणस्य अन्तर्भावः प्रसादगुणे च अर्थव्यक्तिगुणस्य अन्तर्भावः।

यथा पुंसि = पुरुषे, शौर्यादयः = शूरतावीरतादयो गुणाः भवन्ति तथैव काव्ये अमी दशगुणाः = श्लेषप्रसादादयः भवन्ति।

भावार्थः – पूर्वाचार्याणां मते दशसंख्यकाः काव्यगुणाः सन्ति, परं जयदेवमतेन अष्टौ एव गुणाः सन्ति, तेषु दशसंख्यकेषु गुणेषु कान्तिगुणः शृङ्गाररसे तथा च अर्थव्यक्तिगुणः प्रसादगुणे एव अन्तर्भवति। इत्थं जयदेव मते अष्टौ एव काव्यगुणाः सन्ति। यथा मानवस्य आत्मनि वीरताशूरतादयः गुणाः भवन्ति तथैव काव्यस्यात्मनि रसे श्लेषप्रसादादयः काव्यगुणाः निवसन्ति। इत्थं जयदेवः गुणानां रसधर्मताम् एव प्रतिपादयति।

हिन्दी अर्थ – इस प्रकार जयदेव के मतानुसार आठ काव्यगुण हैं। इसके अतिरिक्त स्वीकृत अन्य गुण 'कान्ति' का अन्तर्भाव शृंगाररस और अर्थव्यक्ति का प्रसाद गुण में ही अन्तर्भाव हो जाता है। जैसे शूरता, दान, दया इत्यादि मानवीय गुणधर्म हैं, उसी प्रकार श्लेष, प्रसादादि काव्यगुण काव्य के धर्म हैं।

''पुंसि शौर्यादयो यथा'' इत्युक्त्वा जयदेवः गुणानां रसधर्मत्वं प्रतिपादितवान्। साम्प्रतं ''स्त्रीणां तिलकाद्यमिव'' इत्युक्त्वा अलङ्काराणां बाह्यधर्मत्वं निरूपयति –

तिलकाद्यमिव स्त्रीणां विदग्धहृदयङ्गमम्।
व्यतिरिक्तमलङ्कारं प्रकृतेर्भूषणं गिराम्॥ ११॥

अन्वयः – स्त्रीणां प्रकृतेः व्यतिरिक्तं विदग्धहृदयङ्गमं तिलकाद्यमिव अलङ्कारं भूषणमिव गिराम् (प्रकृतेः व्यतिरिक्तं विदग्धहृदयङ्गमम्)अलङ्कारं भूषणम् (अस्ति।)

व्याख्या – स्त्रीणां = सुन्दरीणां, प्रकृतेः = शरीरात्, व्यतिरिक्तं = भिन्नं, विदग्धहृदयङ्गमं = मर्मज्ञहृदयसंवेद्यं, सहृदयावर्णकं वा, तिलकाद्यं = तिलकादिकम्, अलङ्कारम् = आभूषणम्, भूषणमिव = शोभाकारकमिव, गिरां = वाचां, प्रकृतेः = काव्यशरीरात्, व्यतिरिक्तं = भिन्नम्, अलङ्कारम् = अनुप्रासोपमादिकं, भूषणं = शोभासम्पादकमेव भवति।

भावार्थः – यथा कामिन्याः बाह्यशोभासम्पादकाः तिलकादयः शाश्वतरूपेण शरीरेण सह सम्बद्धाः न भवन्ति तथैव बाह्यरूपेण काव्यशोभासम्पादकाः उपमारूपकादयः अलङ्कारा अपि काव्यशरीरेण सह शाश्वतरूपेण सम्बद्धाः न भवन्ति। ते काव्यस्य बाह्योत्कर्षकारकाः धर्माः सन्ति।

हिन्दी अर्थ – जिस प्रकार स्त्रियों के शरीर में भिन्न तिलकादि अलंकार उनकी शोभा बढ़ाते हुए सहृदयों के हृदय को आनन्द देते हैं उसी तरह वाणी के शरीरकाव्य से भिन्न अनुप्रास, उपमा आदि भी सहृदय-हृदयानन्दवर्द्धक हैं। इस प्रकार गुण काव्य के धर्म हैं और अलंकार काव्य के उत्कर्षधायक होते हैं। मूल में अलंकार शब्द नपुंसक निर्दिष्ट है।

आचार्य जयदेवेन अष्टौ एव गुणाः स्वीकृताः, परं वामनादिभिः दशगुणाः, तथा भोजराजेन चतुर्विंशतिः – गुणाः स्वीकृताः। अन्ये न्यासादयोऽपि गुणाः भवितुम् अर्हाः न वा इति शङ्कां निवारयन्ति –

विचित्रलक्षणो न्यासो निर्वाहः प्रौढिरौचिती।
शास्त्रान्तररहस्योक्तिः सङ्ग्रहो दिक् प्रदर्शिता॥ १२॥

अन्वयः – न्यासः, निर्वाहः, प्रौढिः, औचिती, शास्त्रान्तररहस्योक्तिः समूहः (इति न गुणाः किन्तु) विचित्रलक्षणाः (इयं गणना मया) दिक् प्रदर्शिता।

व्याख्या – न्यासः, निर्वाहः, प्रौढिः, औचिती, शास्त्रान्तररहस्योक्तिः, संग्रहः इत्यादयो गुणाः सन्ति, किन्तु इमे

वैचित्र्यलक्षण: = वैचित्र्यलक्षणा: एव सन्ति। न्यासादीनाम् इयं गणना मया = जयदेवेन, दिक् प्रदर्शिता = सङ्केत: एव कृत:। परमेते गुणा: न सन्ति।

एतेषां भूषणानां संक्षिप्तपरिचय: अध: प्रस्तूयते –

1. न्यास: – विचित्रलक्षण: न्यास:। अर्थात् यत्र विचित्रसूत्रेण पदप्रयोग: साध्यते, तत्र न्यास: भवति। यथा –

ज्योत्स्नाकरम्भमुदरम्भरयश्चकोरा:। अत्र ''उदरम्भरय:'' इति प्रयोग: चान्द्रसूत्रेण सिद्ध: भवति।

2. निर्वाह: – यत्र विकल्प: भवति, पुनरपि प्रकृतिसिद्धान्तस्य निर्वहणं क्रियते, तत्र निर्वाह: भवति। यथा –

''सोऽहमाजन्मशुद्धानाम्'' इत्यत्र विकल्पप्राप्ते सत्यपि प्रकृतिसिद्धान्तस्य निर्वहणं कृतमस्ति। अत: निर्वाह:।

3. प्रौढि: – यत्र लक्ष्यवाचकशब्दप्रयोग: भवति तत्र प्रौढि: भवति। यथा – ''मन्दाक्रान्ता विसृजति रसं नेक्षुयष्टि: समग्रम्''।

4. औचिती – यत्र योग्ये योग्ययोगप्रतिपादनं क्रियते तत्र औचिती भवति। यथा –

''वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये।
जगत: पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ॥''

5. शास्त्रान्तररहस्योक्ति: – अन्यस्मिन् शास्त्रे सिद्धप्रयोगस्य अन्यत्र ग्रहणं क्रियते चेत् शास्त्रान्तररहस्योक्ति: भवति। यथा – ''ज्याकृष्टिबद्धखटकामुखपाणिपृष्ठम्'' इत्यादिकम्।

6. सङ्ग्रह: – शास्त्रादिपरिगणितपदार्थानाम् एकस्मिन् लक्ष्ये प्रतिपादनमेव सङ्ग्रह: उच्यते। यथा – ''शृङ्गारी गिरिजानन'' इत्यादिपद्ये शृङ्गारादीनां नवरसानां सङ्ग्रह: विद्यते।

भावार्थ: – यद्यपि वामनादिभि: दशगुणा: तथा भोजराजेन चतुर्विंशति: गुणा: प्रतिपादिता: परमेतेषाम् अन्तर्भाव: जयदेवसम्मतेषु अष्टगुणेषु एव भवति। अन्येऽपि न्यास: निर्वाह:, प्रौढि:, औचिती, शास्त्रान्तररहस्योक्ति:, सङ्ग्रह: इत्यादिभि: नामभि: ये प्रतिपादिता: एतेऽपि गुणा: न अपितु वैचित्र्यमात्रबोधका: सन्ति।

हिन्दी अर्थ – न्यास, निर्वाह, प्रौढि, औचिती, शास्त्रान्तररहस्योक्ति और संग्रह ये गुण नहीं है। किन्तु केवल वैचित्र्यमात्र के बोधक हैं।

इदानीं चतुर्थमयूखस्य समाप्तिं सूचयति –

महादेव: सत्रप्रमुखमखविद्यैकचतुर:
सुमित्रा तद्भक्तिप्रणिहितमतिर्यस्य पितरौ।
चतुर्थस्तेनासौ सुकविजयदेवेन रचिते
चिरं चन्द्रालोके सुखयतु मयूख: सुमनस:॥

अत्र 'चतुर्थ: तेन असौ' इति एव विशेष:।

इति जयदेवेन प्रणीतस्य चन्द्रालोकस्य गुणनिरूपणो नाम चतुर्थ: मयूख: समाप्त:।

अभ्यास-प्रश्ना:

बहुविकल्पात्मका: प्रश्ना: –

१. चन्द्रालोके कति गुणा: वर्णिता:?

(क) दश (ख) अष्टौ
(ग) त्रय: (घ) विंशति: ( )

२. अधोलिखितेषु जयदेवमते गुणो नास्ति –

(क) प्रसादः (ख) श्लेषः

(ग) समाधिः (घ) न्यासः ( )

३. अर्थव्यक्तेः अन्तर्भावः भवति –

(क) ओजगुणे (ख) प्रसादगुणे

(ग) उदारतागुणे (घ) सर्वेषु एव ( )

अतिलघूत्तरात्मकाः प्रश्नाः –

चन्द्रालोकानुसारं वाक्यं सत्यम् अथवा असत्यम् इति लिखत –

१. ग्राम्यत्वदोषस्य परिहारः एव उदारता गुणः।

२. अन्तःस्थितः सर्वः अर्थः ओजगुणे स्वयम् अवभासते।

३. विघटनार्थं – घटमानत्व – वर्णनं समता।

४. अल्पसमासत्वं समाधिः।

५. शृङ्गाररसे अर्थव्यक्तिगुणस्य प्रसादे च कान्तिगुणस्य अन्तर्भावः भवति।

६. चन्द्रालोके एकादशगुणाः प्रतिपादिताः।

७. पर्यायपरिवर्तनाद् अपारुष्यं समतागुणः।

८. न्यासो निर्वाहः प्रौढिः औचिती इत्यादयः जयदेवमतेन गुणाः सन्ति।

लघूत्तरात्मकाः प्रश्नाः –

१. माधुर्यगुणं सोदाहरणं विवेचयत।

२. समतागुणस्य लक्षणं लिखत।

३. समाधिगुणं सोदाहरणं प्रतिपादयत।

४. चन्द्रालोके कति गुणाः वर्णिताः? नामोल्लेखं कुरुत।

५. ''पुंसि शौर्यादयो'' यथा इति प्रतिपादयत।

६. रिक्तस्थानानि पूरयत –

(क) विघटमानार्थघटमानत्व वर्णनम् ....

(ख) अन्तः स्थितः सर्वः अर्थः स्वयं अवभासते ....

(ग) अल्पसमासत्वं ....

(घ) अर्थमहिमा ....

(ङ) पर्यायपरिवर्तनाद् अपारुष्यम् ....

निबन्धात्मकप्रश्नाः

१. श्लेषगुणं सोदाहरणं प्रतिपादयत।

२. श्यामला कोमला बाला रमणं शरणं गता इत्यत्र को गुणः? लक्षणं विलिख्य संगतिर्विधेया।

३. 'सुखयतु मयूखः सुमनसः' पद्यं लिखित्वा भावार्थो लेख्यः।

४. गुणालङ्कारयोः भेदः विधेयः।

५. प्रत्येकं गुणस्य लक्षणबोधकः विशिष्टशब्दः लेखनीयः।